

Wylężek Maria,
Doktorantka,
Uniwersytet Śląski w Katowicach
mwitosz@interia.pl

OKOLICZNOŚCI POWSTANIA KOŚCIOŁA IM. MARCINA LUTRA W KRÓLEWSKIEJ HUCIE

Celem artykułu jest analiza okoliczności powstania jednego z najbardziej charakterystycznych obiektów sakralnych dzisiejszego Chorzowa – kościoła im. Marcina Lutra, który wybudowany został pod koniec XIX wieku na terenie ówczesnej Królewskiej Huty. Obiekt ten ulokowany w centrum miasta, u zbiegu ulicy Powstańców i Sobieskiego stanowi ważny punkt topograficzny okolicy. Na przestrzeni lat ukazało się kilka publikacji, które zajmowały się tematyką rozwoju społeczności ewangelickiej w Chorzowie, jednakże zawierają one jedynie ogólnikowe wzmianki o świątyni.

Słowa kluczowe: kościół im. Marcina Lutra, budowla sakralna, wspólnota ewangelicka w Chorzowie.

THE CIRCUMSTANCES OF THE ESTABLISHMENT OF THE MARCHIN LUTHER CHURCH IN KOROLIVSKY GUT

The purpose of the article is to analyze the circumstances of the creation of one of the most characteristic sacred buildings of modern Chorzów – the church of the village of Martin Luther, which was built at the end of the 19th century on the territory of the then Królewska Huta. This institution is located in the city center, at the intersection of Powstańców street and Sobieskiego is an important topographic point of the area. Over the years, there have been several publications dealing with the development of the evangelical community in Chorzów, but they contain only general references to the church.

Key words: the church of the village of Martin Luther, sacred buildings, the evangelical community in Chorzów.

Wprowadzenie. Odkąd pamiętam skomplikowane dzieje Górnego Śląska była dla mnie niezwykle fascynujące, a zróżnicowany krajobraz tej ziemi, w dużej mierze zdominowany przez obiekty przemysłowe, kominy hutnicze i szyby kopalniane, a także wieże kościelne zachęcał do lepszego poznania historii poszczególnych miejsc. W niniejszym artykule pragnę przedstawić okoliczności powstania jednego z najbardziej charakterystycznych obiektów sakralnych dzisiejszego Chorzowa – kościoła im. Marcina Lutra, który wybudowany został pod koniec XIX wieku na terenie ówczesnej Królewskiej Huty. Obiekt ten ulokowany w centrum miasta, u zbiegu ulicy Powstańców i Sobieskiego stanowi ważny punkt topograficzny okolicy. Świątynia, która aż do okresu międzywojennego była największą budowlą sakralną tego obszaru, uważana jest za jedno „(...) z najpiękniejszych dzieł architektury kościelnej na Górnym Śląsku” [13, s. 15]. Obecnie figuruje w rejestrze zabytków województwa

śląskiego pod numerem A/244/09 [<https://bip.chorzow.eu>].

Na przestrzeni lat ukazało się kilka publikacji, które zajmowały się tematyką rozwoju społeczności ewangelickiej w Chorzowie, jednakże zawierają one jedynie ogólnikowe wzmianki o świątyni. Wśród nich należy wymienić pracę Jerzego Romańskiego i Renaty Skoczek-Kulpy wydaną w 2004 roku przez Muzeum Miejskie p.t. „Ewangelicy w Chorzowie 1844-2004”, a także publikacje zbiorowe będące pokłosiem sesji popularno-naukowych: „Wkład ewangelików w rozwój Chorzowa”, „Kultura i obyczajowość mieszkańców Chorzowa w XIX i XX wieku” oraz pracę magisterską poświęconą dziejom luteranizmu na terenie miasta napisaną przez Henryka Macha w 1981 roku [zob.: wykaz bibliograficzny na końcu artykułu]. Warto nadmienić, że część informacji o kościele, jak również na temat jego twórcy Ludwiga Böttgera, zostało opublikowanych na łamach pisma architektonicznego „Centralblatt der Bauverwaltung”

wydawanego w Berlinie [2, s. 244; 3, s. 580; 4, s. 521-523]. Cennym źródłem wiadomości są archiwalia zgromadzone w Urzędzie Miasta Chorzowa, a także zasoby parafii ewangelickiej. Do tej pory najczęściej o architekturze kościoła pisała Irma Kozina, a krótka prezentacja świątyni znalazła się także w filmie dokumentalnym ukazującym ewangelickie kościoły neogotyckie na Górnym Śląsku.

Kształtowanie się wspólnoty ewangelickiej na obszarze osady Chorzów. Historia chorzowskiego ewangelicyzmu sięga czasów reformacji. Prawdopodobnie już w 1528 roku istniała w tym miejscu garstka zwolenników nauki Marcina Lutra, która związana była z okręgiem ewangelickim w Tarnowskich Górach [5, s.3; 26, s.6; 34, s. 13]. W okresie wojny trzydziestoletniej, na skutek prześladowań ludność ewangelicka w ogromnej mierze wyemigrowała ze Śląska [10, s.7-9; 16, s.26-27]. Sytuacja zaczęła się zmieniać po przejściu większości Śląska przez Prusy w 1742 roku, co stało się preludium do intensywnego rozwoju przemysłu na tym obszarze. Konsekwencją tego zjawiska było przyciągnięcie na te tereny mas ludności, w tym także przedstawicieli wyznania ewangelicko-augsburskiego, poszukującej nowych perspektyw pracy i lepszych warunków życia. Ze względu na brak kościoła protestanckiego wierni początkowo uczęszczali do zboru w Tarnowskich Górach, które ponownie stały się istotnym punktem luteranizmu dla północnej części Górnego Śląska [9, s.121; 26, s.12].

II połowa XVIII wieku i początek XIX przyniósł rozwój ewangelickich pałaców oświatowych. W 1800 roku, dzięki staraniom Spółki Akcyjnej w Królewskiej Hucie została otwarta Szkoła Bracka (*Knappschaftsschule*), a w 1804 roku powstała luterkańska szkoła mieszcząca się na Richterstrasse (dzisiejsza ulica Moniuszki), w której usytuowana została także kaplica [5, s.7; 26, s. 13]. Na nabożeństwa odbywające się w budynku szkolnym przybywali zarówno ewangelicy z Królewskiej Huty, jak również ludność z okolicznych miejscowości: Katowic, Świętochłowic, Siemianowic, Lipin, Hajduk i innych. Kolejnym istotnym posunięciem było wybudowanie przez Górnośląską Spółkę Akcyjną szpitala i cmentarza dla katolików i luteranów w Królewskiej Hucie (1825 r.) [26, s.14].

W 1819 roku Królewską Hutę odwiedził w wizytę sam król pruski Fryderyk Wilhelm IV, który zalecił budowę świątyni [14, s. 91]. Niestety przekazane przez monarchę środki okazały się

niewystarczające stąd też realizacja tego przedsięwzięcia została odroczone w czasie.

Budowa pierwszego kościoła ewangelickiego im. Elżbiety w Królewskiej Hucie. W 1819 roku powstał pierwszy projekt kościoła ewangelickiego dla osady Królewska Huta, który utrzymany był w stylistyce „Rundbogenstil”. Jego twórcą był wybitny architekt Karl Friedrich Schinkel [17, s.173-180; 20, s. 351-352; 22, s. 230]. Według jego koncepcji kościół miał być scentralizowaną budowlą w kształcie równoramiennej krzyża i smukłej, stojącej przed główną fasadą dzwonnicy, połączonej z ramieniem korpusu łukową halą. Niestety liczne włoskie inspiracje, jak również cały projekt Schinkla spotkały się z brakiem akceptacji ze strony Urzędu Hutniczego w Królewskiej Hucie. Podobny los spotkał projekt architekta Lehmana, który zaproponował budowlę neogotycką, na rzucie krzyża, z czterema wieżami w narożnikach. Ostatecznie do realizacji przyjęto projekt Augusta Sollera, chociaż w tym przypadku twórca musiał mocno zmodyfikować swoją pierwotną wizję [17, s. 177-178; 28, s. 58-59; 33, s. 40-43]. Do budowy kościoła przystąpiono w listopadzie 1840 roku, natomiast kamień węgielny położono rok później [26, s. 15]. Kościół wybudowany w stylu neogotyckim, został założony na planie prostokąta o prostej koncepcji jednoprzestrzennej sali z emporami obiegającymi z trzech stron oraz wyodrębnioną częścią prezbiterialną i wieżową. Od strony zachodniej budowla posiada dwie czterokondygnacyjne wieże wtopione w korpus kościoła. Pomiędzy wieżami ulokowany został przedsionek wejściowy z ostrołukowym arkadowym portalem i efektownym maswerkowym nadświetleniem. Powyżej portalu usytuowano dekoracyjną rozetę, nad którą dodatkowo umieszczone zostały ostrołukowe okna uszeregowane w tzw. układzie schodkowym. Całość zwieńczono żeliwnym krzyżem, natomiast wieże świątyni nakryte zostały smukłymi, ostrosłupowymi hełmami. Elewacje boczne stosunkowo skromne i proste zyskały dzięki wprowadzeniu gzymsu oraz wąskich, ostrołukowych okien. [17, s. 178-180; 33, s. 40-43]. Kościół wybudowany został zgodnie z tradycyjną technologią, z cegły na kamiennym cokole. Budowla nakryta została dachem dwuspadowym pokrytym blachą cynkowa, a w jej wnętrzu zastosowano trzy rodzaje przekryć dachowych. W projekcie uwzględnione zostało także wyposażenie salowego wnętrza kościoła.

W 1844 roku budowa kościoła została ukończona, wówczas Kolegium Kościelne w Królewskiej Hucie wystosowało pismo do królowej Elżbiety prosząc o wyrażenie zgody w sprawie planowanej nazwy świątyni. Zgoda zawierająca aprobatę władczyni nadeszła 7 listopada 1844 roku, dzięki czemu kościół został nazwany imieniem Elżbiety, na cześć żony króla pruskiego, Fryderyka Wilhelma IV [17, s. 177-180; 26, s. 15]. Jego uroczyste poświęcenie nastąpiło 13 listopada 1844 roku w obecności superintendentów doktora Hahna z Wrocławia i Jacoba z Gliwic oraz duszpasterza zboru bytomskiego księdza Lipperta.

Erygowanie parafii ewangelickiej w Królewskiej Hucie. Ewangelicy z Królewskiej Huty oprócz działań mających na celu zebranie niezbędnych funduszy na budowę swojej świątyni, dążyli do utworzenia samodzielnej parafii w swojej miejscowości. W tym okresie nastąpił gwałtowny wzrost liczby ewangelików na tym obszarze. Według danych w 1825 roku było ich zaledwie 400, natomiast w przeciągu dziesięciu lat ich liczba wyniosła 900 osób i 1500 w 1850 r. [5, s.9; 26, s.16; 34, s. 14]. Podjęte przez nich działania zakończyły się sukcesem i w dniu 10 listopada 1835 roku utworzona została ewangelicka parafia w Królewskiej Hucie, która terytorialnie obejmowała rozległe tereny od Halemby (obecnie dzielnica Rudy Śląskiej) poprzez Katowice do Bogucic i Dąbrówki Małej (obecnie dzielnice Katowic). Nowo utworzona parafia nie posiadała jednak własnego duszpasterza i tym samym nie była jednostką w pełni samodzielną, w odróżnieniu od utworzonej, w tym samym czasie parafii ewangelickiej w Bytomiu [13, s. 16]. Sytuacja została uregulowana z początkiem 1871 roku, kiedy to wszedł w życie statut zborowy w sprawie duchownych ewangelickich, wydany we wrześniu 1870 roku przez pruskiego ministra do spraw kościelnych i zatwierdzony przez Ewangelicką Wyższą Radę Kościelną. Dokument ten pozwolił parafii w Królewskiej Hucie na uzyskanie odrębności od dotychczasowego zwierzchnictwa zboru bytomskiego, a także na utrzymanie własnego pastora.

Pierwszym duchownym, który objął to stanowisko był ks. Rudolf Feigs [12, s.10; 13, s.22, 26]. Niestety, z powodu złego stanu zdrowia pełnił on krótko tę funkcję, gdyż pomimo leczenia nie powrócił do pełni sił i zmarł w 1875 roku w wieku 32 lata.

Po śmierci ks. Rudolfa Feigsa w parafii w Królewskiej Hucie dochodziło do częstych zmian personalnych. W lutym 1876 roku na urząd wybrano ks. Spenera, który pełnił funkcję pastora zaledwie przez siedem miesięcy. Do ogłoszenia nowych wyborów w parafii posługę sprawowali kolejno czterej wikariusze. Sytuacja uległa stabilizacji w 1878 roku, kiedy to nowym pastorem został ks. Martin Zawada. W okresie sprawowania przez niego posługi duszpasterskiej zanotowano intensywny rozwój liczebny parafii. Aby sprostać jej potrzebom ksiądz Zawada podjął szereg istotnych decyzji, wśród których za najważniejszą uznaje się budowę nowego kościoła.

Przełom XIX i XX wieku był czasem rozwoju Królewskiej Huty, która od 1868 roku posiadała prawa miejskie [7, s. 31]. W 1905 roku młody ośrodek miejski liczył ponad 66 000 mieszkańców, będąc drugim co do wielkości, zaraz po Wrocławiu, miastem na Śląsku [21, s.65]. W tym okresie znacząco powiększała się także liczba ewangelików należących do miejscowego zboru, przez co dotychczasowy kościół im. Elżbiety nie był w stanie pomieścić wiernych. Kiedy w 1819 roku zapadła decyzja o jego budowie liczba parafian wynosiła zaledwie 400 osób, jednakże już w 1840 roku koniecznym stało się wprowadzenie korekty planu polegającej na zwiększeniu powierzchni obiektu, gdyż w tym okresie liczba parafian wzrosła do około 1000 [26, s.36]. Ostatecznie wybudowany w 1844 roku kościół przystosowany został, aby pomieścić 1500 ludzi, ale z upływem czasu i ta ilość miejsc okazała się niewystarczająca. Coraz więcej wiernych zmuszonych było podczas nabożeństwa stać poza kościołem. Ten palący problem starała się rozwiązać Rada Kościelna wraz ze stojącym na czele księdzem proboszczem Martinem Zawadą. W 1882 roku narodziła się koncepcja rozbudowy kościoła im. Elżbiety, ale wobec sprzeciwu Urzędu Górniczego, który obawiał się, że tak zmodernizowany obiekt będzie bardziej narażony na uszkodzenie związane z eksploatacją złóż węgla w tym rejonie.

W 1885 roku Królewski Urząd w Opolu nakazał parafii budowę nowej [26, s.37]. Jednakże w obawie przed zbyt wysokim kosztem inwestycji, Rada Kościelna odroczyła wykonanie tego zadania do 1890 roku. W 1891 i w 1892 roku parafia zakupiła łącznie trzymorgową parcelę pod budowę nowej świątyni usytuowaną w centrum miasta u zbiegu obecnej ulicy Powstańców i Sobieskiego.

Projekt kościoła został sporządzony przez Ludwiga Böttgera, który wówczas był głównym architektem budownictwa sakralnego w ministerstwie. Pierwotny plan, po modyfikacjach w Ministerstwie Robót Publicznych, został zatwierdzony i przyjęty do realizacji [22, s. 288]. Adaptacją projektu do warunków miejscowych poprzez sporządzenie stosownych pomiarów i obliczeń terenu pod budowę kościoła zajął się radca budowlany Eggert i inspektor Hoene [18]. Wiosną 1896 roku uzyskano zezwolenie na jego budowę, a jesienią przystąpiono do kopania fundamentów. Mając na uwadze względy finansowe zdecydowano się na zatrudnienie fachowców z pobliskich terenów. W dniu 21 marca 1897 roku położony został kamień węgielny pod budowę kościoła [1, 6]. W roku następnym ukończono budowę świątyni, a jej konsekracja, której przewodniczył naczelny radca konsystorski Weigelt z Wrocławia, odbyła się w rocznicę urodzin Marcina Lutra, 10 listopada 1898 roku [1]. Podczas uroczystości obecne były delegacje duchowieństwa ewangelickiego, przedstawiciele władz państwowych i miejskich, a także licznie zgromadzeni wierni.

Budowa drugiego kościoła ewangelickiego w Królewskiej Hucie stała się wydarzeniem bezprecedensowym. Jej koszt wyniósł 210 000 marek, nie licząc kosztów instalacji oświetlenia i centralnego ogrzewania [1; 4, s. 522; 13, s. 15]. Władze państwowe przeniosły ciężar patronatu ze starego kościoła na nowy i przeznaczyły na ten cel 70 000 marek. Budowę wsparły także Górnośląska Spółka Akcyjna Huty „Laura” z Siemianowic oraz miejscowej „Królewskiej Huty” ofiarując wspólnie 30 000 marek. Dodatkowo 90 000 marek pozyskano z pomocniczej kasy dla Górnego Śląska, natomiast pozostałą kwotę 20 000 marek stanowiły dobrowolne składki parafian [26, 38]. Powstanie tego monumentalnego dzieła odbiło się głośnie echem w całym państwie, a jego architektura i wystrój zostały bardzo wysoko ocenione, co dokumentują artykuły, które ukazały się na tę okoliczność w czołowym piśmie architektonicznym „Centralblatt der Bauverwaltung” wydawanym w Berlinie [3, s. 580].

Kościół im. Marcina Lutra w Królewskiej Hucie został wybudowany jako świątynia neogotycka stworzona na rzucie krzyża łacińskiego. Projekt świątyni okazał się szczytowym osiągnięciem jego twórcy- Ludwiga Böttgera, który należał do wybitnych architektów starszego pokolenia [21, s. 68]. Böttger tworząc swoje dzieło postanowił odwołać

Fasada główna kościoła im. Marcina Lutra w Chorzowie, fot. M. Wylęzek, 2014 r.

się do postanowień zawartych w tzw. Regulatywie z Eisenach z 1861 roku, mimo iż po trzydziestu latach stosowania jego wytycznych, coraz większą popularnością cieszył się nowy typ budownictwa luteranckiego wprowadzony w Wiesbaden w 1891 roku [22, s. 404-405]. Sięgnięcie przez Böttgera do programu czołowych niemieckich architektów tj.: Conrada Wilhelma Hase, Christiana Friedricha Leinsa i Augusta Stülera, było zabiegiem w pełni świadomym. Projektant kościoła zdawał sobie sprawę, że nowe budowle świetnie sprawdzają się w miastach będących dużymi ośrodkami wyznania protestanckiego, natomiast na potrzeby parafii ewangelickiej w Królewskiej Hucie postanowił zastosować wzorzec z Hamburga Altony, chociaż nawiązał również do współczesnej mu architektury, kierując się w tym względzie funkcjonalnością projektowanego obiektu. Wnętrze kościoła i jego otoczenie zostało zaprojektowane tak aby bezpośrednio korespondować z architekturą budynku, co miało to dać wrażenie spójności i harmonii należącej sferze sakralnej. Ponadto tworząc wnętrze świątyni dołożono starań, aby zapewnić w nim dobrą akustykę, co uzyskano dzięki redukcji wyposażenia i tworzeniu przestrzeni możliwie dośrodkowej. Warto zaznaczyć, że w obiekcie zachowane zostało oryginalne wyposażenie z końca XIX wieku, takie

jak ołtarz, ambona i chrzcielnica oraz prospekt organowy, a wystrój wnętrza uzupełniają witraże, żyrandole i rzędy ławek.

Zakończenie. Neogotycki kościół im. Marcina Lutra w Chorzowie, jest budowlą, która niewątpliwie wyróżnia się na tle górnośląskiego krajobrazu. Okoliczności jego powstania pozwalają nam przyjrzeć się zarówno rozwojowi społeczności ewangelickiej w Królewskiej Hucie, a także stanowią doskonały pretekst do pochylenia się nad przeszłością zarówno miejscowości, jak również

całego regionu. Warto podkreślić, że świątynia jest najdoskonalszym dziełem Ludwika Böttgera, architekta, którego należy zaliczyć do grona najwybitniejszych twórców tamtego okresu. Niestety projektant, pełniący niegdyś funkcję głównego architekta departamentu budownictwa sakralnego, jest dziś postacią znaną jedynie wąskiemu gronu. Mam nadzieję, że ten krótki artykuł zachęci Czytelników do zainteresowania tymże obiektem, a moje badania zaowocują pracą o charakterze monograficznym.

Bibliografia:

Źródła archiwalne:

1. Akta parafii ewangelickiej w Chorzowie [w:] Archiwum Miasta Chorzowa.
2. „Centralblatt der Bauverwaltung”, R.14, 1894, s. 244 (nekrolog Ludwiga Böttgera).
3. Die feierliche Einweihung der neuen evangelischen Kirche in Königshütte O.-Schl., „Centralblatt der Bauverwaltung”, R.18, 1898, s. 580.
4. Otton Sarrazin, Oskar Hofffeld, Neue evangelische Kirche in Königshütte in Oberschlesien, „Centralblatt der Bauverwaltung”, R.18, 1898, s. 521- 523.
5. Martin Zawada, Bericht über die Entwicklung der evangelischen Kirchengemeinde Königshütte, Königshütte (1898).
6. Zbiory archiwum parafii ewangelickie w Chorzowie (niezinwentaryzowane).

Opracowania:

7. Chorzów. Zarys rozwoju miasta, pod red. Jana Kantyki, Katowice 1977.
8. Bogusław Cichy, Parafia ewangelicko-augsburska w Chorzowie w latach 2007- 2012, [w:] „Zeszyty Chorzowskie”, pod. red. Jacka Kurka, Chorzów 2013, T.XIV, s. 204- 212.
9. Marek Czaplinski, Elżbieta Kaszuba, Gabriela Wąs, Rościsław Żerelik, Historia Śląska, Wrocław 2002.
10. Henryk Czembor, Ewangelicki kościół unijny na polskim Górnym Śląsku (1922-1939), Katowice 1993.
11. Jan Drabina, Historia Chorzowa od 1868 do 1945 roku, Chorzów 1999.
12. Ewangelicy w Chorzowie 1844-2004, Chorzów 2004.
13. Robert Fiszka, Dzieje parafii w Chorzowie, „Strażnica Ewangeliczna” 1948, nr 19/20, s. 12-18.
14. Marian Gałuszka, Wizyty władz państwowych, dostojników, gości zagranicznych i innych od XIX w. do 1939 roku, [w:] Chorzów w kulturze Śląska: materiały z sesji naukowej 9-10 października 1996 r., Chorzów Batory 1997.
15. Waldemar Gastpary, Historia Kościoła. Okres nowożytny, Warszawa 1971.
16. Geschichte der Evangelischen Kirche in Polnisch Oberschlesien [w:] Gedenkbuch der Evangelischen Kirche in Polnisch- Oberschlesien, Poznań 1939, s. 26-27.
17. Dorota Głazek, Kościół ewangelicki im. Elżbiety w Chorzowie [w:] „Zeszyty Chorzowskie” 2000, T.II., Chorzów 1998, s. 173-180.
18. Jubileusz 100-lecia poświęcenia kościoła im. M. Lutra w Chorzowie, Chorzów 1998, broszura wydana nakładem parafii.
19. Zbigniew Kapała, August von Kloeber- biogram [w:] Chorzowski słownik biograficzny pod red. Zbigniewa Kapały, T.I, Chorzów 2007, s. 177-179
20. Zbigniew Kapała, Karl Friedrich Schinkel- biogram, [w:] Chorzowski słownik biograficzny pod red. Zbigniewa Kapały, T.I, Chorzów 2007, s.351-352.
21. Irma Kozina, Architektura sakralna Chorzowa na łamach “Zentralblatt der Bauverwaltung”, [w:] Kultura i obyczajowość mieszkańców Chorzowa w XIX i XX wieku. Materiały z sesji naukowej 7października 2000 r., pod red. Jacka Kurka, Chorzów Batory 2001, s. 65- 84.
22. Irma Kozina, Architektura sakralna. Neogotycki uniformizm i nowe doświadczenia przestrzenne. [w:] Sztuka Górnego Śląska od średniowiecza do końca XX wieku, pod red. Ewy Chojeckiej, Katowice 2009, s.227-255.
23. Irma Kozina, Böttger Ludwig- biogram [w:] Chorzowski słownik biograficzny pod red. Zbigniewa Kapały, T.I, Chorzów 2007, s. 36
24. Irma Kozina, Kościół Ewangelicki im. Marcina Lutra [w:] Encyklopedia Chorzowa pod red. Grzegorza Grzegorka, Katowice 2009, s.288-290.

25. Irma Kozina, Regulatyw z Eisenach[w:] Encyklopedia Chorzowa pod red. Grzegorza Grzegorka, Katowice 2009, s. 404-405.
26. Henryk Mach, Dzieje ewangelicyzmu w Chorzowie (maszynopis pracy magisterskiej – Chrześcijańska Akademia Teologiczna), Warszawa 1981.
27. Przemysław Nadolski, Zawada Martin – biogram [w:] Chorzowski słownik biograficzny pod red. Zbigniewa Kapały, T.I, Chorzów 2007, s. 459- 461.
28. Oblicza sztuki protestanckiej na Górnym Śląsku, pod red. E. Chodeckiej, Katowice 1993.
29. Henryk Orzyszek, Organy w kościołach ewangelickich Chorzowa, [w:] Organy na Śląsku, T.II, Zeszyty Naukowe Akademii Muzycznej im. Karola Szymanowskiego w Katowicach nr 30, Katowice 2000.
30. Adam Pobog- Rutkowski, Historia miasta Królewskiej Huty, Królewska Huta 1927 (reprint: Chorzów 1996.).
31. Paul Rother, Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien, Dülmen 1994.
32. Danuta Sieradzka, Królewska Huta – Chorzów w latach 1868- 1945. Szkice do portretu miasta, Chorzów 2001.
33. Ryszard Szopa, Architektura kościoła im. Elżbiety w Chorzowie [w:] Wkład ewangelików w rozwój Chorzowa. Materiały z sesji popularno-naukowej z okazji 160-lecia kościoła im. Elżbiety, Chorzów 2005, s. 40-43
34. Tadeusz Szurman, Rola ewangelicyzmu w kształtowaniu wielkoprzemysłowego charakteru miasta Chorzowa, [w:] Wkład ewangelików w rozwój Chorzowa. Materiały z sesji popularno-naukowej z okazji 160-lecia kościoła im. Elżbiety, Chorzów 2005, s. 8-19.